

Ўлмас УМАРБЕКОВ

КОМИССИЯ

Икки парда, тўрт кўринишли драма

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

Ефрейтор Соловейко.
Солдат Сорокин.
Солдат Эгуриди.
Солдат Неъматов.
Саид Каримов — завод директори.
Фаниев — завод бош инженери.
Мария Ивановна — фаррош.
Раҳима — директорнинг секретари.
Келдиев — завод хўжалик мудир.
Шарифа опа — Фаниевнинг онаси.
Аёл — Келдиевнинг хотини.
Мўйсафид — уруш ветерани.
Ингит.
Қиз.
Чол — кўча қоровули.
Ветеранлар.
Мажлис бошқарувчи қиз.

ПРОЛОГ

Саҳна мажлис президиумини эслатади.

Саҳна тепасига «Курск жанги қаҳрамонларига алангалик салом!» деган шнор осиб қўйилган.

Саҳнада беш-олтита уруш ветеранлари. Ҳаммаси орден, медалларини тақиб олишган. Мурод Ғаниев ҳам шулар орасида. Саҳнага Каримов кириб келади. Фақат у орденларини тақмаган.

Каримов. Салом!

Ветеранлар. Салом.

Ғаниев. Келдингми! Энди хавотир ола бошлаган эдик.

Каримов. Заводга комиссия келадиган бўлиб қолди.

Ғаниев. Қачон?

Каримов (*истеҳзо билан.*) Наҳотки билмасанг? Сенинг шикоятинг билан келяпти комиссия!

Ҳовлиқиб бир қиз киради.

Қиз. Вой! Саид Маҳмудович, келдингизми? Жуда ҳам хавотир олиб турувдик. Одамлар кутиб қолишди. Қаранг (*зални кўрсатади*). Бошлаймиз. (*Ветеранларга президиумни кўрсатади.*) Утиринглар, ўртоқлар. (*Залга.*) Азиз ўртоқлар! Бугун Совет Армиясининг Курс остонасидаги буюк ғалабасига ўттиз йил тўлди. Шу муносабат билан Курскни ҳимоя қилган бир гуруҳ жангчи қаҳрамонларни таклиф қилдик. Улар ўз хотираларидан гапириб беришади. Биринчи сўз — шаҳримиздаги кабель заводи директори, уруш ветерани, собиқ старший лейтенант Саид Маҳмудович Каримовга. Марҳамат, Саид Маҳмудович!

Қиз ўтиради. Каримов минбарга чиқади. Чўнтагидан қоғозларини олади. Бир зум ўйланиб қолади.

Каримов. Азиз ўртоқлар! Ўттиз йил муқаддам улуғ жанг бўлди. Курск остонасида. Бу жанг, умуман уруш, ҳар биримиз учун улуғ синов бўлди. Бу синовдан деярли барча совет кишилари қанча қон, қанча жон бериб бўлса ҳам шараф билан ўтдилар...

Каримов тўхтаб қолади. Кўзи бир нуқтага қадалади. Президиумдагилар ҳайрон. Ниҳоят қиз унга мурожаат қилади.

Қиз. Саид Маҳмудович!

Каримов (ўзига келиб). Ҳа, шараф билан ўтдилар. Лекин... Йўқ, гапиролмайман. Мени кечиринглар. Гапиролмайман. Ҳаққим йўқ...

Каримов минбардан залга тушади ва бутун зал ичидан юриб чиқиб кетади. Фаниев унинг кетидан югуради: «Саид! Саид!» Лекин Каримов қулоқ солмайди, эшитмайди. Бу пайт саҳна қоронгилашиб, ўзгаради.

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ ҚҰРИНИШ

Саҳна — шаҳар майдонларидан бири. Тун. Фақат баланд устунлардаги фанарлар, кўпқаватли биноларнинг баъзи деразаларидагина чироқлар ёниб турибди. Каримов майдонда хаёлчан, оҳиста юрибди.

Каримов. Демак, унутиб бўлмайди. Ўттиз йил ичида биринчи марта шундай учрашувга боришим эди. Унутиб бўлмайди. Бормаслик керак эди. Боргандан кейин гапириш керак эди. Яхши бўлмади. Лекин нимани гапирардим? Нимани? Комиссия... Комиссия ҳам ортиқча бўлди... Комиссиясиз мумкин эмас эканми? Комиссия. Қизиқ, ўн йилдан бери заводга ўндан ортиқ комиссия келибди-ю, шу сўзнинг том маъноси нималигини ҳеч ўйламабман. Комиссия... комиссия... Икки ёки ундан ортиқ кишидан тузилган гуруҳ комиссия деб аталади. Бир киши-чи? Бир киши... Йўқ, бир киши комиссия бўлолмайди. Бир киши ревизор, суд, прокурор, терговчи бўлиши мумкин. Наҳотки, бошқа маъноси бўлмаса? Қаёққа борсам экан? Мени тушунадиган одам бормикан? Шу яқин орада Мария Ивановна туради. Қирсаммикан... Таваккал...

Мария Ивановнанинг уйи. Уйда ремонт кетаётгани ҳар нарсада кўриниб турибди.

Мария Ивановна. Саид Муродович?

Каримов. Ҳа, мен. Салом, Мария Ивановна.

Мария Ивановна. Салом, Саид Муродович. Қайси шамол учирди? Келинг, келинг. Ҳеч кутмаган эдим?!

Каримов. Кутилмаган меҳмон яхши меҳмон дейишади.

Мария Ивановна. Сиз мен учун доим азиз меҳмонсиз. Ўтиринг, ўтиринг. Уйларни ремонт қилаётувдим. Марҳамат, ўтиринг. Хурсанд бўлганимдан калавамнинг учини йўқотиб қўйдим.

Каримов. Халақит бермадимми?

Мария Ивановна. Нималар деяпсиз, Саид Муродович? Сиз халақит берармидингиз? Вой, эсим курсин, сизни табрикламоқчи эдим. Курскдаги ғалаба билан. Унутибман. Табриклашга борсам, сиз учрашувга кетиб қолган экансиз, қайсидир бир мактабга. Яхши ўтдими учрашув?

Каримов. Ҳа, яхши ўтди.

Мария Ивановна. Сўзга ҳам чиқдингизми?

Каримов. Бу кўйлак ўглингизники бўлса керак?

Мария Ивановна. Ҳа. Раҳматли отаси шунақа уқали кўйлакни яхши кўрар эди. Офтобда куйиб, уқаларни тушиб кетгунча киярди.

Каримов. Қўлингиз дард кўрмасин. Жуда чиройли чиқибди.

Мария Ивановна. Ёқдими?

Каримов. Жудаям.

Мария Ивановна. Сизга ҳам тикиб берайми?

Каримов. Раҳмат.

Мария Ивановна. Биламан, ҳозир бу модадан чиққан. Серёжам ҳам киядими-йўқми, билмайман. Ниятда. Мен учун бир-икки уйда кийса бўлди. Отасининг арвоҳи шод бўлади. Серёжа отасини кўрмаган. У туғилган кунни оламдан ўтди Пётр Васильевич. Не-не жангу жадаллардан омон келган одам, умрида касал нималигини билмаган одам, бир кечада оламдан ўтди-қўйди. Мен туғруқхонада туғиб ётибман, Пётр Васильевич шўрлик, уйда ўлиб ётибди.

Каримов. Нима бўлган экан?

Мария Ивановна. Ҳеч ким билмайди. Докторлар миясига қон қуйилибди, дейишди. Унинг миясида қон нима қилади? Олим бўлмаса, артист бўлмаса? Еши стиб заводга кирган. Урушни ҳисобламаганда, умри станок ёнида ўтган бечоранинг. Завод Тошкентга кўчганда бирга келган, шу ердан урушга кетган.

Каримов. У киши ҳам ленинградликмиди?

Мария Ивановна. Йўқ, ростовлик. Урушдан кейин шу ерда танишганмиз у билан. Мана шу уй эримники. Шунинг учун ҳеч қаёққа кўчгим келмайди. Қўли гул эди раҳматликнинг. Мана шу деразаларни, эшикни ўзи қилган. Ҳамма нарсада унинг изи бор. Ҳар кунни ишдан келганимда ё эшикда, ё дераза ёнида «Машенька, келдингми?» деб кулиб тургандек бўлади. Ҳали анча яшаса бўларди. Эркак кишига эллик беш ёш нима деган гап? Энди куч-қувватга тўлган пайти.

Қ а р и м о в. Қўйинг, Мария Ивановна... Бахтингизга ўғлингиз бор. Унинг умри узоқ бўлсин, ўзингиз соғ бўлинг.

М а р и я И в а н о в н а. Шуни айтинг, Саид Муродович. Илоё ўғлимнинг бахтига соғ бўлай. Ҳалиги... кўча-мизнинг бошида бир чол бор. Тўқсондан ошган. Уғиллари, барака топкурлар, ҳаммаси ишлик одам, бобой зерикиб қолмасин деб, кўчага — ариқ лабига супа қилиб беришган. Эртадан кечгача ўтган-кетганлар билан ҳол-аҳвол сўрашиб ўтиради ҳалиги чол. Бирам ширин, бирам ёқимтой, соч-соқоли оппоқ қордек, болалари шундай оппоқ кўйлак-иштон кийдириб қўйишган. Фарштаннинг ўзи дейсиз. Шу ҳар қишда нолийди. Илоё ишқилиб жонимни қишда олма, дейди. Бир гал: нега бундай дейсиз, деб сўрадим. Болам, дейди — қиш тийғанчоқ, лой, одамлар мени гўристонга олиб боришгунча эзилиб кетишади, дейди. Буни қаранг, жони узилишини ўйламайди-ю, одамларга ачинади. Эзилишмасин деб. Мен ҳам одамларга ачинаман, ўғлимга ачинаман. Ётиб қолмай деб қўрқаман. Йўқ, йўқ, мен ўлимдан қўрқмайман. Уғлимни ёлғиз қолишидан қўрқаман.

Қ а р и м о в. Мария Ивановна, бирор нарсангиз борми?

М а р и я И в а н о в н а. Эсим қурсин, Саид Муродович. Утиринг, дастурхон ёзай. Иссиқ овқатдан бошқа ҳамма нарса бор. Озгина сабр қилсангиз овқат ҳам қиламан.

Қ а р и м о в. Ароғингиз борми?

М а р и я И в а н о в н а. Вой, ароқ экан-ку, коньягим ҳам бор. Беш юлдузлигидан. Биз, фаррошларни нима деяпсиз? Шундоқ фаррошлар борки, инженер, докторлардан яхши топишади. Уч-тўрт жойда ишлайди-да. Битта ўртоғим бор, зап ишхоналарни топган. Уйининг тагида кетма-кет машина. Бир жойдан олиб келиб, иккинчисига олиб кетишади. Уч ой ёз дам олади. Бир гал Кавказда, бир гал Иссиққўлда. Учинчи гал, уялганидан, уйда дам олади.

Қ а р и м о в. Намунча?

М а р и я И в а н о в н а. Уч жойдан путёвка беришди-да. Бўлмаса ишламайди. Қайси куни бир ишхонасидан машина кечикиб қолган экан, бўшайман деб ариза берибди. Директорнинг ўзи келиб, олиб кетибди. Вой, эсим қурсин, гап билан алаҳсиб яна эсимдан чиқибди дастурхон ёзиш!

Қ а р и м о в. Мен ҳам эртадан сизга машина юбораман.

Мария Ивановна. Мен бунақа эмасман, Саид Муродович. Жони дилим завод. Ҳар моянада оз-озгинадан олиб қўяман, ўғлимнинг келишига. Вино ҳам солганман. Ўғлим қайтганда бир маҳалла-қўйни, таниш-билишларни чақириб зиёфат қилмоқчиман. Шундоқ ўғлим борлигини билишсин.

Ароқ, коньяк олиб чиқади.

Каримов. Қачон қайтади?

Мария Ивановна. Худо хоҳласа, кузга қайтади. Хизматининг бир ярим йили ўтди. Суратини кўрсатайми? Командири билан тушибди.

Каримов. Қани?

Мария Ивановна. Мана, худди отасининг ўзи. Ҳарбий форма ҳам ёирам ярашибдики! Ростми?!

Каримов. Ҳа, мақтасангиз арзийдиган йигит экан.

Мария Ивановна. Нимасини айтасиз, Саид Муродович. Бор бисотим, таянчим шу бола. Ишқилиб умри узун бўлсин. Биласизми, Саид Маҳмудович, унинг келишига ўзбекча лапар ўрганиб қўйдим. Ўзбек маҳаллада яшамаймизми, ўзбекча ўртоғим ўргатди. Айтиб берайми, сизга?

Каримов. Қани, қани, Мария Ивановна. Қўрайликчи.

Мария Ивановна. Э, қўйинг, уяламан. Қуласиз.

Каримов. Йўқ, йўқ кулмайман. Қани, қани.

Мария Ивановна ўйнайди. Каримов кулади.

Мария Ивановна. Ана, ана, Саид Муродович, кулдингиз, энди ўйнамайман. Нимадан қуяй?

Каримов. Менга беринг, бу эркакларнинг иши.

Мария Ивановна. Мунча аямасангиз? Саид Муродович, таги мўл.

Каримов. Шу бўлади. Қани! Уйингизга, Мария Ивановна, ҳам кирмасин. Шунга ичамиз.

Мария Ивановна. Раҳмат, Саид Муродович. Чарчаган кўринасиз.

Каримов. Лаббай?

Мария Ивановна. Ҳориган кўринасиз, дейман. Аччиқ чой қилиб берайми?

Каримов. Йўқ, йўқ, керак эмас, Мария Ивановна. Сиз... сиз менга айтинг-чи, комиссия нима?

Мария Ивановна. Комиссия? Бунга мен қаёқдан билай, Саид Муродович. Ўзингиз яхши биласиз.

Каримов. Йўқ, қани, сиз айтинг-чи...

Мария Ивановна. Комиссиями... Менимча, комиссия ғирт ташвиш. Комиссия йўқдан бор қилади, бордан ҳам йўқ қилади. Мен икки-уч йил ҳаммомда ҳам ишлаганман. Худонинг берган ҳафтаси комиссия келарди. Албатта бирон камчилик топарди. Ё тос етишмай қолади, ё сочиқ. Тос тешилади, сочиқ эскийди. Бу билан комиссиянинг иши йўқ. Лекин комиссия ҳар хил бўлади. Мен биринчи марта комиссия нималигини Ленинградда, қамалда билганман. Ўзингиз биласиз, қамалнинг иккинчи йили жуда оғир бўлган. Очлик, сон-саноқсиз ўлим, бомбардимоннинг кети узилмайди. Ҳали у ер портлагач, ҳали бу ер. Мен заводда ишлардим. Эрталаб ғира-ширада тураману ярим кечада қайтаман. Ишга ярайдиганларнинг ҳаммаси шундай. Кун бўйи еганимиз юз грамм кепак нон. Тагин ҳам одам фил экан, чидар экан, ҳозир ўйласам эгим жимирлашиб кетади. Снаряд ясаймиз. Ёнадиган бутилка... Шундай ёнимизда ясли бор эди. Ясли деяпману номигагина бор эди. Ўнтача бола, ҳаммаси қамалда туғилган чақалоқ болалар. Бўш қолдим, ўша ёққа югураман. Нега бораман, ўзим ҳам билмайман. Оч чақалоқларнинг чинқирганини эшитганими? Ҳеч кимнинг бошига тушмасин бу даҳшат, даҳшат. Шунинг учун борармиканман? Ишқилиб ҳар куни эрталаб ҳам, ишдан кейин ҳам ўшаттаман. Энаганинг ёнида ғимирлайман. Болаларнинг нарсасини юваман. Аллалайман. Уйдаги стол-стулларни яслига ташиб бўлдим. Кўча-кўйда бирор ёнадиган нарса кўрсам ҳам яслига ташийман. Жиндек бўлса ҳам бечораларнинг танаси исисин дейман-да. Заводдагилар яслига қатнашимни билиб, ўша кепак нонларидан оз-оздан қўйиб кетишади олдимга. Ҳалигидай, баъзилар ҳам бўлган. Майли, гап улар ҳақида эмас. Энага билан кепак нондан бир чайнам, бир чайнам докага ўраб бола бояқишларнинг оғзига солиб қўямиз. Бечоралар худди оналарини эмгандек ҳалигини шимиб ётишади. Катта ерга олиб кетгунча шу алпозда боқдик. Энди ўйлаб, ўзимга тасалли бераман. Яхшиямки ўшанда оч чақалоқларга меҳрибончилик қилган эканман. Бўлмаса ҳозир уйқум тинч бўлмасди. Бир куни аллақаяқдан бир сумка пайраха кўтариб келаётсам, бир машина ёниб ётганини кўрдим. Яқинроқ бордим. Машина ёнида бир қанча яшиклар ағдарилиб ётибди. Шофёр бечора шундай ўтирган жойида ўлибди. Дарҳол одамлар тўпланди. Мен бўлсам, яшикларда нима экан, деб қараб ётибман. Эътибор берганмисиз, оч қолган одам бошини

ердан кўтармайди. Гўё ердан қорни тўядигандек! Яшиқларда конфет экан. Ҳалиги, ичига повидло солинган ёстиқ конфет. Нима қилишимни билмай, тикилиб қолдим. Кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Шунда кимдир битта яшиқка қўл чўзди. Битта конфетни олди, оғзига олиб борганида кўриб қолдим. Чол, қари чол. Бечоранинг қўллари титрарди. Оғзига олиб борди-ю, лекин солмади. Қайтариб жойига қўйди. Мен ўзим ҳам бир сиқимгина олиб оч чақалоқларга олиб борсам бўларди, чамамда чолнинг ҳам, менинг ҳам виждонимиз йўл қўймади. Чол уялиб менга қаради-да, комиссия тузиш керак, балки фронтгадир, деди. Саид Маҳмудович, айтгандай, нега комиссияни суриштириб қолдингиз?

Қ а р и м о в. Заводга комиссия келяпти.

М а р и я И в а н о в н а. Яқинда келувди шекилли? Яна нима қилар экан?

Қ а р и м о в. Йилдан ошди охирги комиссия келганига. Гап бунда эмас, келса келаверсин. Гап бошқа нарсада.

М а р и я И в а н о в н а. Нимада? Тинчликми ўзи?

Қ а р и м о в. Билмадим. Негадир кўнглим ғаш. Бугун эрталаб соатимни тақолмадим. Чап қўлга тақилармиди соат, ўнг қўлгами, ҳеч эслолмадим. Қарияпман шекилли.

М а р и я И а н о в н а. Қўйсангиз-чи, Саид Маҳмудович. Ҳали ёшсиз. Кўнглингиз ҳам ғаш бўлмасин. Ишингиз яхши, завод передовой. Ҳар йили байроқ оламиз, мукофот. Иннайкейин, мен сизга айтсам, иш бор жойда камчилик ҳам бўлади. Бунга парво қилманг. Бир-икки уришишади-қўйишади. Е чиндан ҳам заводда...

Қ а р и м о в. Йўқ, йўқ, заводда ҳамма иш жойида. Лекин манави ерим (*юрагини кўрсатади*) жойида эмас.

М а р и я И в а н о в н а. Қасалмисиз?

Қ а р и м о в. Йўқ, Мария Ивановна, лекин касалдан баттарман.

М а р и я И в а н о в н а. Саид Маҳмудович, ўзи нима гап? Ҳеч нарсага тушунмаяпман. Бир нарса қийнаяпти назаримда сизни.

Қ а р и м о в. Ҳа, кўпдан бери қийнайди. Кўпдан бери.

М а р и я И в а н о в н а. Сезиб юрибман.

Қ а р и м о в. Сезиб юрибман? Нимани?

М а р и я И в а н о в н а. Қийналаётганингизни. Кўзингиз ҳеч кулмайди. Беш йилдан бери биламан сизни, кабинетингизни супуриб-сидириб, бир марта ҳам кўзингиз кулганини кўрганим йўқ.

Қ а р и м о в. Бунчалик деб ўйламовдим.

М а р и я И в а н о в н а. Нима гап ўзи?

Қ а р и м о в. Айтинг-чи, Мария Ивановна, бирон гуноҳ қилиб қўйган бўлсангиз, кейин у худди қуртдек юрагингизни кемираверса, кемираверса... нима қилардингиз?

М а р и я И в а н о в н а. Менми?

Қ а р и м о в. Ҳа, сиз, Мария Ивановна.

М а р и я И в а н о в н а. Аввал юрагимни бўшатардим. Кейин нима бўлса бўлар.

Қ а р и м о в. Яхши жавоб: кейин нима бўлса бўлар... нима бўлса бўлар...

М а р и я И в а н о в н а. Сизда гуноҳ борлигига ҳеч ақлим бовар қилмайди.

Қ а р и м о в. Гуноҳим катта, Мария Ивановна. Уни ҳеч қандай фаришта комиссия ҳам кечиролмайди.

М а р и я И в а н о в н а. Нима деяпсиз ўзи, Саид Маҳмудович?

Қ а р и м о в. Шундай, Мария Ивановна, шундай. Мен ҳеч қандай комиссиядан қўрқмайман. Мен ўзимнинг комиссиядан қўрқаман. Демак, аввал юрагингизни бўшатардингиз, кейин нима бўлса бўлар... Яна биттадан ичамизми? Мария Ивановна, ўғлингизнинг ҳаёти беғубор бўлсин. Юрагига дард тушмасин.

Чиқиб кетади. Мария Ивановна кетидан хомуш қараб қолади.

* * *

Яна майдон. Қ а р и м о в ёлғиз. Фонарларгина унинг юзини ёритиб турибди.

Қ а р и м о в. Улиш қийин, лекин яшаш ўлимдан ҳам қийин... Қаерда эшитган эдим бу гапни? Ё ўқиганманми? Яшаш қийин. Мария Ивановна ҳақ. Юракни бўшатиш керак. Ҳа, у шундай қилишига аминман. Кучли одам у. Йўли равшан. Юракни бўшатиш керак. Билардим шуни. Лекин нега, нега шунча йил кутдим? Қўрқдимми? Кимдан? Нимадан? Одамларданми? Одамлар ҳар доим бор. Инсон абадий. Шуни унутдимми, мен? Ҳа, унутдим. Энди эса кеч. Энди фақат қабрим устидагина, у яхши одам, дейишади. Балки айтишмас ҳам. Нима деяпман ўзи? Бошим ғовлаб кетди. Қаёққа борсам экан? Бугун Раҳима хомуш кўринди. Яна турмуши бузилдимикан? Наҳотки? Хабар оламан. Тинч бўлса, юрагимни бўшатаман.

Каримов оҳиста юриб борапти. Қаршисидан бир мўйсафид келипти. Унинг кўкраги тўла орден ва медаллар. Олида якка бир мушак отилади. Саҳна ёришиб кетади. Мушакнинг овозидан Каримов чўчиб тўхтади. Мўйсафид ҳам тўхтади.

Мўйсафид (Каримовга). Болалар отишди шепкилли?

Каримов. Шунақага ўхшайди.

Мўйсафид. Ҳақиқий салют саккизда берилади. Ҳозир соат неча?

Каримов. Ундан ошди.

Мўйсафид. Ҳа, бу болалар. Боя салют ажойиб бўлди. Кўрдингизми?

Каримов. Йўқ, кўрмадим.

Мўйсафид. Чакки бўлипти. Оқ, сариқ, қизил, зангори шуълалар даста-даста гулдек осмонда чарақлаб кетди. Салют зўр нарса. Яхши кўраман. Мушак отилганда бутун ҳаётинг минг хил рангда товланиб кўз олдиндан ўтгандек бўлади. Юрагинг севинчга тўлади. Чакки бўпти кўрмаганингиз. Урушда бўлмаганмисиз?

Каримов. Нега сўраяпсиз?

Мўйсафид. Назаримда урушда бўлганларгина салютдан завқ олади. Мен кун бўйи кутдим. Ҳатто учрашувни ҳам салютгача ўтказдим. Танкчилар билан учрашдим. Айтгандай, урушда бўлмаган бўлсангиз ҳам, бугунги байрам билан табриклайман.

Каримов. Раҳмат. Сизни ҳам табриклайман. Урушда бўлганман.

Мўйсафид. Курскда-чи?

Каримов. Курскда ҳам.

Мўйсафид. Буни қаранг. Унда, танишайлик. Бир юз йигирма биринчи гвардиячи танк дивизиясининг собиқ танкчиси, гвардиячи сержант Саидов.

Каримов. Старший лейтенант Каримов.

Мўйсафид. Ўртоқ старший лейтенант, мени кечирасиз...

Каримов. Нега?

Мўйсафид. Озгина оғзимдан... ҳалиги... ҳид келатган бўлса керак. Чунки димоғим чоғ. Учрашув бўлди мен билан. Танкчилар мактабида. Кўрсангиз, офицерлар ҳаммаси мени тик туриб кутиб олишди. Зўр учрашув бўлди. Кейин, салютни томоша қилиб қиттак-қиттак ичдик. Ғалаба учун. Мактаб бошлиғи генерал-майор Игнатъевнинг ўзи эшиккача кузатиб қўйди. Машина берувди,

олмадим. Пиёда бораман уйга, дедим. Хурсандчиликни пиёда юриб ҳазм қилиш керак. Нима дедингиз?

К а р и м о в. Тўғри.

М ў й с а ф и д. Сиз ҳам ҳазм қилиб юрибсизми?

К а р и м о в. Ҳа.

М ў й с а ф и д. Жуда яхши. Мен сизга айтсам, бу га-лабани унутиб бўлмайди. Ўртоқ старший лейтенант, бир нарса сўрасам майлими?

К а р и м о в. Марҳамат.

М ў й с а ф и д. Нега орденларингизни тақмадингиз?

К а р и м о в. Шартми тақиш?

М ў й с а ф и д. Шарт. Бугунги кун, улуғ кун, танта-нали кун. Бугун ҳамма орден, медалларини тақиши ке-рак. Ахир, одатимиз бор-ку: бошга кулфат тушганда қора кийинамиз, Хурсандчилик бўлса бор яхши кийим-ларимизни киямиз. Бўлмаса кунни кундан, яхшини ёмондан ажратиб бўлармиди? Бир соатга бўлса ҳам та-қинг орденларингизни. Орден мақтаниш эмас, ҳурмат. Биз чеккан азоб ҳурмати. Тўкилган қонимиз ҳақи. Биз урушаётганда сичқондек писиб ётганлар ҳам тақиб кўр-син-чи. Тақолмайди. Уларда йўқ. Кетишга рухсат этинг, ўртоқ старший лейтенант!

К а р и м о в. Рухсат. Омон бўлинг, ота.

М ў й с а ф и д. Сиз ҳам, лекин орденларни тақиш ке-рак. Тақиш керак, ҳа, ҳа, тақиш керак!

П а р д а

ИККИНЧИ ҚҰРИНИШ

Раҳиманинг уйи. Оддийгина хона. Диванда бошнини қўллари ораси-га олиб Раҳима ўтирибди. Олдида оғзи очик чамадон.

К а р и м о в. Раҳима!

Р а ҳ и м а. Эшитаман, Саид Маҳмудович. Бу сизми?

К а р и м о в. Мен.

Р а ҳ и м а. Сиз? Буни қаранг, қандай кирдингиз?

К а р и м о в. Шундай. Эшик очик экан, кирдим. Эшик-ни ёпиб юриш керак.

Р а ҳ и м а. Эсимда йўқ ёпмаганим, Саид Маҳмудо-вич. Бирор иш чиқиб қолдими? Мен ҳозир.

К а р и м о в. Йўқ, ҳеч қандай иш йўқ, Раҳима. Айла-ниб юрувдим, киргим келди, кирдим. Ё кириш мумкин эмасми?

Раҳима. Нега ундай дейсиз? Қайтанга хурсандман. Ҳозир, мен ҳозир.

Каримов. Раҳимахон, ҳеч нарсанинг кераги йўқ.

Раҳима. Жуда бўлмаса чой қўяй?

Каримов. Йўқ, мен ҳозир Мария Ивановнаникида чой ичдим.

Раҳима. Мария Ивановна? Фаррошимизми?

Каримов. Ҳа.

Раҳима. Бечоранинг боши осмонга етгандир?

Каримов. Уни билмадим. Лекин мен кирганимдан хурсандман.

Раҳима. У сизни жуда ҳурмат қилади.

Каримов. Уқишлар яхшими?

Раҳима. Яхши, Саид Маҳмудович. Уқишларим яхши... Лекин турмушим ёмон.

Каримов. Ҳали ҳам ичадими?

Раҳима. Ҳа, ҳозиргина ётқиздим. Узини билмайди. Кийимлари лой, юзи шилинган. Ариққа думалабдими, нима бало... Зўрға ётқиздим. Ҳар куни шу аҳвол, ҳар куни кечқурун юрагим безиллаб туради, қайси аҳволда келаркан деб. Унинг бўлса ичмаган куни йўқ. Худди қопқонга тушиб қолган қуёнга ўхшайман. Узимни кучим етмайди қутулишга. Қутқарадиган одамим йўқ. Бўлди, бўлди, кетаман.

Кийимларини йиғиштира бошлайди.

Каримов. Тинчланинг, Раҳима, тинчланинг. Бунга чек қўйиш керак.

Раҳима. Айтишга осон, бултур чақириб уришганингиздан кейин бир ойча ичмай юрди. Кейин яна бошлади. Энди бўлди, бўлди... бўлди...

Каримов. Раҳима, инсон ҳар бир қадамини ўйлаб босиши керак. Акс ҳолда, ҳар бир ўйламай босилган қадам учун умр бўйи виждонинг олдида жавоб беришга тўғри келади. Тушуняпсизми? Умр бўйи. Шунинг учун шошилманг, ўйлаб кўринг. Наҳотки бир-бирингизни боғлайдиган бирор нарса бўлмаса?

Раҳима. Биз қариндошмиз. Исмоил эрка ўсган. Ёлғиз ўғил эди. Амаким уни жуда яхши кўрардилар. Истаган нарсасини муҳайё қилардилар. Исмоил билан биз бирга ўсганмиз. Уларникида. Ойим доим қиз туққанлар. Саккизта қиз. Еттинчисиман. Синглим ҳали ёш. Энди олтинчи синфга ўтди. Тўртинчи синфни битирганимда амаким мени шаҳарга, ўз уйларига олиб кетдилар. Энди

менга қиз бўласан, дедилар. Қишлоққа, уйимизга худди меҳмонга боргандек бориб-келардим. Узоқроқ қолиб кетсам, амаким ҳам, келиноним ҳам хифи бўлишарди. Исмоил билан бир мактабда ўқидик. У мендан бир йил олдин битириб университетга кирди. Химфакка. Кейин амаким касал бўлиб қолдилар. Бир ойда чўпдек бўлиб озиб кетдилар. Не-не докторларга кўрсатдик, бўлмади. Рак экан. Бир кун ҳамма қариндошлар йиғилишди. Дадам, ойим ҳам келишди. Амакимнинг ёшида узоқ ўтиришди. Эртасига эса дадам мени ўз уйимизга олиб кетдилар. Амаким, кўзим ёруғлигида ўғлимни тўйини кўрсам, дебдилар. Хуллас, мактабни тамомлашим билан тўй бўлди. Амакимнинг уйига энди келин бўлиб тушдим. Йўқ, дейишим мумкин эди. Ойим, зўрламаймиз деган эдилар. Йўқ, деёлмадим. Агар йўқ десам, амаким ўша кунгек ўлиб қоладигандек туюлди. Ўша йили университетга кирдим. Истафакка. Лекин ўқишни давом эттиролмадим. Амаким вафот этдилар. Келди-кетди, кетма-кет маъракалар.. Уйга ўралашиб қолдим. Йил ўтмай кеннойимдан ҳам ажралдик. Икки ўлим Исмоилни ҳам, мени ҳам доводиратиб қўйди. Ҳали ҳам ўзимизга келолмаймиз. Қийинчилик кўрмаган одам бирдан турмуши ўзгариб қолса, ёмон бўлар экан. Исмоил шундай бўлди. Уйга галати одамлар келадиган бўлиб қолди. Шулар билан ҳафта-лаб йўқ бўлиб кетади. Қаёқда эдингиз десам, айтмайди. Кейин билиб қолдим. Ўқишни ташлабди. Пулга ўрганибди. Мол олиб, мол сотар экан. Тўполон қилдим. Ойимларникига кетиб қолдим. Кейин ярашдик. Ишга кирди. Қандайдир артелга. Уч кун ишлайди — уч кун бўш. Бўш пайти шаҳарма-шаҳар юради. Пул ишлайди. Мана бу китобларни кўряпсизми? Ҳаммасини ўзи олган. Лекин ўқимайди. Эзилиб кетдим. Балки ўша сиз айтган, ўйламай босилган қадамни мен аллақачон босиб қўйгандирман? Айтинг-чи, Саид Маҳмудович, нега одам истанган ишини қилолмайди? Нега бахтли бўлолмайди?

Қ а р и м о в. Бахтли бўлиш, кўпинча, ҳар бир одамнинг ўзига боғлиқ.

Р а ҳ и м а. Мен ҳам бахтли бўламан дердим. Ҳаётим шундай азобда ўтади деб ўйламаган эдим. Бирга ўқиган ўртоқларимга ҳавасим келарди. Ҳаммаси йўлини топиб кетган, турмушлари яхши. Биронтасини кўриб қолсам, ўзимни четга оламан, уяламан сўрашгани. Ваҳоланки, ҳамма Раҳиманинг келажаги порлоқ дерди. Ўқитувчилар ҳам. Олима бўлмоқчи эдим. Нималарнидир ихтиро қилмоқчи эдим. Энди эса фақат, тинч бўлсам дейман. Бош-

қа ҳеч нарса кўнглимга сиғмайди. Қари хотинга ўхшайман.

К а р и м о в. Қетмоқчимисиз?

Р а ҳ и м а. Бошқа иложим йўқ.

К а р и м о в. Ундай қилманг. Ҳали ёшсизлар. Сиз ҳам, Исмоил ҳам.

Р а ҳ и м а. Ёшсизлар... Унинг ёшида одамлар космосга учиб юрибди. Мана сиз, Ганиев, унинг ёшида сизлар ҳам шунақа эдингларми?

К а р и м о в. Биз урушда эдик.

Р а ҳ и м а. Уруш... Яхшиям ҳозир уруш йўқ. Уруш бўлса у ярим йўлдан қочиб келарди. Шарманда қиларди мени. Йўқ, кетаман, кетаман!

К а р и м о в. Бундай деманг, оғир гап бу. Исмоилжон ёмон йигит эмас. Балки ўртоқлари йўлдан уришгандир?

Р а ҳ и м а. Ўртоқлари? Ёш боламидики, ўртоқлари йўлдан урса! Йигирма еттига кирибди. Бу ёшда ҳамма ўз йўлини топиб олади. Фақат унинг йўли йўқ. Йўли — боши берк кўча. Йўқ, кетаман!

К а р и м о в. Ҳаётда баъзан шунақа вақтинча адашишлар бўлиб туради.

Р а ҳ и м а. Саид ака, бу адашиш менга қанчалик қимматга тушганини билсангиз эди!

К а р и м о в. Биладан, сизга оғир.

Р а ҳ и м а. Жудаям оғир, жудаям. Сизга, сизга ҳавасим келади, Саид Маҳмудович. Ҳамма нарса худди кафтингизда тургандек. Аниқ, равшан. Одамларни ҳам яхши биласиз. Ҳаётингиз ҳам тинч, яхши.

К а р и м о в. Сиз қаердан биласиз?

Р а ҳ и м а. Ҳаёти нотинч одам, бировларни ўйлармиди? Мария Ивановнани бориб кўрибсиз. Бизникига кирдингиз. Ҳаммага яхшилик қилиб келасиз. Уқошимни давом эттиришга ёрдам бердингиз. Тинч одам бировга яхшилик қилади.

К а р и м о в. Йўқ, Раҳима, мени нима учун кечалари кўча кезишимни билсангиз эди?! Менинг ҳам ташвишларим йўқ эмас. Уйқум нотинч. Ёзмоқчи бўлган китобим ёмон чиқди.

Р а ҳ и м а. Қанақа китоб?

К а р и м о в. Ҳар бир одам, ўз ҳаётида битта яхши китоб ёзмоқчи бўлади. Менинг ҳам шундай орзуим бор эди. Лекин яхши китоб ёзаман деб, ёмон ёзиб қўйдим.

Р а ҳ и м а. Тузатиб бўлмайдимми?

К а р и м о в. Тузатиш деган гап, ҳаётни янгидан бошлаш деган гап.

Раҳима. Сиз кучли одамсиз, Саид Маҳмудович. Ҳамма нарсага қудратингиз етади. Хатоингизни тузатишга ҳам.

Қаримов. Ёшлигимни қайтаришга ҳамми?

Раҳима. Сиз ҳали ёшсиз.

Қаримов. Раҳмат, ёлғон бўлса ҳам. Мана сиз ёшсиз. Сиз китобингизни янгидан ёзишингиз мумкин. Исмоил ҳам.

Раҳима. Йўқ, қарор қилдим. Кетаман, ёзсам ҳам бошқа китоб ёзаман. Ўзимнинг китобимни.

Ичкаридан «Раҳима» деган мунгли овоз эшитилади.

Исмоил уйғонди! Қандай қилиб уни ташлаб кетаман. Нобуд бўлади-ку.

Қаримов. Боринг, боринг.

Раҳима. Мени кечиринг, Саид Маҳмудович.

Раҳима ичкари хонага, Қаримов кўча томонга кетишади.

* * *

Яна шаҳар майдони. Тун. Қаримов ёлғиз.

Қаримов (*ўзича*). Тинч одамгина бировга яхшилик қилади... Тинч одам. Шундай одам бормикан? Балки мендан бошқа ҳамма тинчдир? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Ҳаммада биронта ташвиш бор. Ташвиши бор одам тинч бўлмайди. Кўнгли тинч одамнинг уйқуси ҳам тинч. Мана бу тўғрироқ бўлади. Менинг уйқум нотинч. Қўзим илинганини ҳам билмайман. Соатга қарайман. Соатга қарайман. Минутлар кетидан минутлар ўтади. Соатлар ўтади. Менда эса уйқу йўқ. Қизиқ, алаҳсираганимда, нималарни гапирар эканман! Келдиев-чи? Келдиев... Наҳотки унинг уйқуси тинч бўлса? Келдиев...

Майдонда ёш йигит ва қиз пайдо бўлишади.

Йигит. Амаки?

Қаримов. Менми?

Йигит. Ҳа, сиз, амаки. Салом. Бир минутга тўхтанг.

Қаримов. Эшитаман.

Йигит. Сизда гапимиз бор.

Қаримов. Менда? Қанақа гап?

Қиз. Биласизми, биз...

Пигит. Тўхта, мен гапираман. Биласизми, биз..
қочиб келяпмиз.

Каримав. Қаердан? Кимдан?

Пигит. Йўқ, ҳеч ким бизни қувлаётгани йўқ.

Қиз. Тўйдан қочиб келяпмиз.

Каримов. Тўйдан?!

Пигит. Тўйдан. Ўртоғимиз уйланыпти. Шунинг тўйдан қочдик. Агар шундай қилмасак, у қўйиб юбормасди.

Каримов. Ҳеч нарса тушунмадим. Кимсиз ўзи?

Қиз. Мен Оля.

Пигит. Рамз. Ҳозир тушунтираман. Биласизми, гап шундаки, гап шундаки...

Қиз. Бир-биримизни яхши кўрамиз.

Пигит. Ҳа, яхши кўрамиз. Бир-биримизсиз туролмаймиз. Биз ҳам турмуш қурмоқчимиз.

Каримов. Жуда яхши. Табриклайман.

Қиз. Раҳмат. Гап шундаки...

Пигит. Гап шундаки... Тўйда ўтириб, келин билан куёвга қараб қарор қилдик. Ҳозир кўчага чиқамизу биринчи учраган одамдан тилак тилаймиз. Мана, биринчи сиз учрадингиз...

Қиз. Кўп кутдик. Ҳеч ким ўтмади. Кейин, сизни кўриб қолдик.

Пигит. Илтимос, бизга нима тилашингиз мумкин? Айтинг тилақларингизни, оилавий дафтар тутамиз, шу дафтарнинг бошига ёзиб қўямиз.

Қиз. Муҳими, бажаришга ҳаракат қиламиз. Мен бир мас-пас ёмон одам учрайдим деб қўрқувдим. Яхшиям, сиз ўтиб қолдингиз.

Каримов. Балки, мен ҳам яхши одам эмасдирман?

Қиз. Ундай деманг, юзингиздан яхши одамлигингиз билиниб турибди.

Каримов. Лекин мен барибир, сизларга бошқа одам йўлиқшини истардим. Ҳали ҳам шундай қила қолайлик. Мени кўрмадинглар, вассалом.

Қиз. Йўқ, йўқ, кетманг. Ниятларимиз бузилади унда.

Пигит. Илтимос, раъйимизни қайтарманг.

Каримов. Хўп. Қандай тилақ тиласам экан сизларга? Бахтли бўлинглар демайман, чунки кўзларингиздан бахт ёғилиб турибди. Шундай яшангки, юзингиз доим ёруғ бўлсин. Одамларга кўзингиз тушганда, бошингиз эгилмасин. Тик боқинг. Бир-бирингизга муҳаб-

батингиз йўқолмасин. Бир-бирингизни аянглар. Доимо виждонингиз буюрганини қилинглар.

И и г и т. Раҳмат сизга.

Қ а р и м о в. Яна бир тилагим бор. Ҳаётдаги ҳеч қандай қийинчилик сизларни чўчитмасин. Мард бўлинглар.

И и г и т-қ и з. Раҳмат.

Қ а р и м о в. Хайр!

И и г и т-қ и з. Хайр!

Қ и з. Сиз ҳам бахтли бўлинг!

И и г и т. Кечирасиз, амаки, кимсиз ўзи?

Қ а р и м о в. Аҳамияти борми буни?

Қ и з. Йўқ. Биз сизни шундоқ ҳам эслаб қоламиз.

Қ а р и м о в (ёлғиз). Нима қилмоқчи эдим? Ҳа, Келдиев... Келдиев...

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

ТУРТИНЧИ ҚУРИНИШ

Келдиевнинг ҳашаматли уйи. Бачкана безатилган хона. Ҳатто унинг деворларига ҳам катта-катта гуллар солинган. Таҳмон тўла духоба кўрпалар, ёстиқлар. Уртадаги столга турли ноз-неъматлар қалаб ташланган. Келдиев майкачан, стул устига чордана қуриб суяк тозалапти. Магнитофондан Фаҳриддин Умаров кўйлапти. Остонада Қаримов пайдо бўлади.

Қ а р и м о в. Салом, Қозим Қозимович.

К е л д и е в. Ваалайкум, келинг. Ий-я, Саиджон ака! Саид Маҳмудович! Ассалому алайкум! Келинг, келинг. Қаёқдан кун чиқди? Келинг. Қани, қани! Хотин... Ҳо, хотин. Меҳмон келиб қолди. Саиджон акам келдилар. Қани, Саид Маҳмудович, ўтиринг. Бу ёққа, бу ёққа. Оббо, Саиджон ака-е! Нечук?

Хонага узун кўйлак, лозим кийган аёл киради.

А ё л. Ассалому алайкум.

К е л д и е в. Саид Маҳмудович, бу киши келинингиз бўладилар.

Қ а р и м о в. Салом. Яхшимсиз?

А ё л. Ўзингиз тинчмисиз? Қелинойим, болалар, ҳаммаси эсон-омонми? Бирга олиб келмабсиз-да?

Келдиев. Албатта олиб келадилар. Бир боғни айлашиб дам олиб кетишади. Утиринг, Саиджон ака!

Утиришади.

Каримов. Шундай ўтиб кетаётувдим, бир кирай, дедим.

Келдиев. Жуда яхши қилибсиз-да. Кирмасангиз ҳам тоза хафа бўлардим.

Каримов. Уйлар буюрсин. Жуда боплаган экансиз.

Келдиев. Ҳа, энди биз камбағалга шу бўлади.

Каримов. Қамтарсиз-а, Қозим Қозимович, камтарсиз.

Келдиев. Ҳа, энди ўзларидан юққан-да. Айвондаги устунларни кўрдингизми?

Каримов. Ҳа. Жуда антиқа-ку!

Келдиев. Бир қўлга тушиб қолди-да. Бобур мирзо замонидан қолган устунлар.

Каримов. Йўғ-е?

Келдиев. Ҳа. Бобур мирзонинг амакилари қурдирган масчитнинг устунлари. Кўпдан бери ҳавасим келиб юрарди. Шундай йўлнинг устида-да масчит. Шу, ўтган йили бузиладиган бўлиб қолди. Не-не идораларга қатнаб тўрттасини сотиб олдим. Музейга берамиз дейишади. Охири бир амаллаб кўндирдим. Зўр-а?

Каримов. Ҳа, ҳақиқий санъат асари.

Келдиев. Нимасини айтасиз! Иккита қандил ҳам олиб қўйибман. Булар ҳам ўша замондан қолган. Ичидан электр ўтказса, минг-минг турадиган люстралардан қолишмайди. Заб усталар ўтган экан илгари. Ҳозирги усталар ҳеч вақода йўқ.

Каримов. Яхши қандил денг?

Келдиев. Э, яхши ҳам гапми? Тунов кунни бир устани олиб келиб кўрсатдим. Оғзи очилиб қолди. Уртасидан тешиб бер, чироқ ўтказаман, дедим. Аввал, хўп, деди. Кейин, оёғини тираб олди. Ҳа, десам, шундоқ яхши нарсани бузишга ҳаққим йўқ, дейди. Пулини тўлагандан кейин, ҳақ-пақи борми? Йўқ, кўнмади. Қладовкага қўйиб қўйибман ҳозирча.

Аёл чой олиб киради, эрининг олдига қўйиб, яна тисарилиб чиқиб кетади.

Келдиев. Қани олинг, Саид Маҳмудович. Зап келдингиз-да. Дастурхонга қаранг. Саид Маҳмудович, бу энди, аниқми комиссия келиши?

Каримов. Ҳа.

Келдиев. Шу, тавба қилдиму комиссия, ревизор, контроль деса юрагим орқамга тортиб кетаверади. Комиссия бу... ғирт ғалва. Комиссия бор жойда албатта биронта хато, камчилик топилади. Мени кечиринг. Саид Маҳмудович, омади гап-да. Бу гап ҳам бирон гап чиқиб қолмасмикан?..

Каримов. Қўрқяпсизми?

Келдиев. Бе, Саид Маҳмудович. Завхозда нима иш бор эдики, қўрқаман? Завхозни текширмаса ҳам керак комиссия. Бошқа зарурроқ ишлар бўлса керак.

Каримов. Масалан?

Келдиев. Масалан ҚБЗ, ошиқча маҳсулот... Комиссия шулар билан қизиқса керак. Ҳар хил гаплар ҳам ўралашиб қолди, Саид Маҳмудович.

Каримов. Қандай гаплар?

Келдиев. Кабелларнинг сифати тушиб кетганига — одамларни қарангки, тавба — фақат сиз айбдор эмишсиз.

Каримов. Мен?

Келдиев. Ҳа. Кечирасизу омади гап-да, сизнинг талабингиз билан юз миллиметрлик кабелнинг конструкцияси ишлаб чиқаришга топширилган эмиш. Ҳужжат ҳам бор эмиш.

Каримов. Қанақа ҳужжат?

Келдиев. Сиз қўл қўйган буйруқ.

Каримов. Шундай денг? Ҳа, шундай буйруқ берганман. Шундай буйруқ бермасам, план бажарилмасди. Устама мукофотдан ишчилар маҳрум бўларди.

Келдиев. Шундайку-я, лекин мўрт кабеллар чиқарилсин дейилган эмас.

Каримов. Ўҳ-ҳў, комиссиянинг ўзи бўлиб кетдингиз-ку?

Келдиев. Э, Саид Маҳмудович, афсуски, мен комиссия эмасман. Комиссия биласизми ким?

Каримов. Ким?

Келдиев. Комиссия, фронтовой дўстингиз, Мурод Ғаниев. Кечирасиз, Саид Маҳмудович, омади гап-да. Ҳамма заводларда учта раҳбар бўлади. Биринчи — директор, иккинчи — партком, учинчи завком. Шуларнинг айтгани айтган, дегани деган. Бизда-чи? Бизда тўртинчи раҳбар ҳам чиқиб қолди. Ғаниев! У бошини суқмаган иш йўқ заводда. Секин-секин атрофига одамлар ҳам йиғяпти. Билмадим, мақсади нима? Анави ҚБЗ даги Тўрахонов бор-ку? Зумраша. Шу эртаю кеч атрофида

гирдикапалак. «Мурод Ғаниевич! Мурод Ғаниевич!..» Анави уч оғайни Сўфихоновлар ҳам кабинетидан чиқмайдиган бўлиб қолишди. Ҳа, десам, янги кабель ихтиро қилишаётган эмиш. Изоляцияси газдан бўлармиш. Тавба. Газдан ҳам изоляция бўларканми? Қулдим — қўйдим. Майли, булар ёш, Зокир ака-чи? У ҳам Ғаниевнинг олдида ўралашиб қолди. Ғаниев ундоқ, Ғаниев бундоқ... Биласизми, нима дейди? Шу пайтгача бош инженерга ёлчимаган эдик, дейди. Ғаниев мировой бош инженер, дейди. Одамлар-ей, одамлар. Юрагим сезиб турибди, шулар комиссияга бир вагон гап тайёрлаб туришибди. Яна бошқалар ҳам бор, Саид Маҳмудович. Масалан, Яҳёхўжа. Эл бўлмайдиган хилдан. Бир вақтлар бирга ўқиган эдик, мактабда. Биламан. Цех бошлиқлигидан олиб ташлаганингиздан бери қовоғи очилмайди. Шу, комиссияга яхши гап айтармиди? Бирга ўнни қўшади. Константинов Сергей Сергеевич... Бу одам энди ғирт коммунист. У ёққа ҳам оғмайди — бу ёққа ҳам. Ҳалиги устуннинг ўзи. Эгамовга келганда... Пешонасига ёзиб қўйибди «нейтралитет» деб.

Каримов. Нима?

Келдиев. Бетараф.

Каримов. Ҳа... Демак, шуларнинг ҳаммаси менга қарши?

Келдиев. Ҳаммаси бўлмаса ҳам, кўпчилиги. Бир амаллаб шуларни яна тўғри йўлга солиб олиш керак. Ҳалиги... биттаси айтган экан: баъзан ўнг юзингга урганга чап юзингни тут, деб.

Каримов. Лев Толстой.

Келдиев. Қим?

Каримов. Лев Толстой, улуг рус ёзувчиси. Уқиганмисиз?

Келдиев. Унча-мунча, Саид Маҳмудович. Жуда яхши шеърлари бор. Нима дедингиз, тўғрими гапим? Иннайкейин, мен сизга омади гапни айтсам, шу бош инженерни ўзимиздан чиқарсак бўларди. Фронтовой дўстим, деб туриб олдингиз. Ишқилиб охири хайрли бўлсин. Уша Наманганида юравергани маъқул эди. Дўст қанча узоқда бўлса, шунча азиз бўлади. Бир нарса ўйлаб топдим. Хўп десангиз...

Каримов. Хўш?..

Келдиев. Иккинчи ГЭС бошлиғи ошнам. Ҳар кўрганида: ёр-биродарларинг билан чиқ, балиқ тутасизлар, дам олиб кетасизлар, дейди. Шундай сувга қўл солсанг балиқ чиқади, дейди. Ўйлаб-ўйлаб шу эсимга

келлиб қолди. Турсун Ҳакимовичнинг ўзлариними ё комиссияни — ўша ёққа олиб чиқмаймизми? Балиқ бир баҳона, дастурхонни боплаб ташлардик. Қази-қарта дегандай...

Каримов. Келдиев...

Келдиев. Лаббай?

Каримов. Яшашдан мақсад нима?

Келдиев. Нима бўларди, Саид Маҳмудович? Яшашдан мақсад, яшаш-да.

Каримов. Ў, жуда ўткир жавоб қилдингиз. Айтгандай, бу ҳовлингизда қанча туп гул бор? Минг туп борми?

Келдиев. Хизр бўлинг-кетинг-ге, Саид Маҳмудович. Худди минг туп. Нима эди?

Каримов. Минг туп... Ҳар тупда тўрттадан гунча тугилса, тўрт минг дона гул. Эллик тийиндан икки минг сўм. Бир сўмдан — тўрт минг. Яшашдан мақсад — яшаш, деб тўғри айтдингиз.

Келдиев. Мени хафа қиялпсиз, Саид Маҳмудович,

Каримов. Йўқ, Келдиев, хафа қилаётганим йўқ. Ўзингиз айтганингиздек, омади гапни айтяпман. Новосибирскда гул сотаётганингизни кўрганлар бор. Сизни Ригада ҳам кўришган. Ростовда ҳам. Ҳар йили баҳорда шу томонларга командировка сўрашингиз бежиз эмас экан. Биронта комиссия бу ишингизни текшираётгандир, балки. Сиз бўлсангиз, Ганиев дейсиз, Сўфихоновлар дейсиз...

Келдиев. Ҳа, энди бола-чақа дегандай... Саид Маҳмудович...

Каримов. Бола-чақа нечта?

Келдиев. Иккита.

Каримов. Сўфихоновда эса ўнта. Бола-чақа ҳалиги устунларни ҳам ейдими? Олий маълумотли инженер! Жуда паст кетдингиз, Келдиев. Мен бир қассобни танийман. Университетни битирган. Филолог.

Келдиев. Замон ўзи шунақа, Саид Маҳмудович!

Каримов. Замонга айб қўйманг. Сизга ўхшаганлар замонни бузаяпти! Порахўрларни, муттаҳамларни кўпайтиряпти. Бир афсона бор. Бургут билан қузғун тўғрисида. Эшитганмисиз?

Келдиев. Билмадим, эшитмаган бўлсам кераг-ов!..

Каримов. Бургут қузғуннинг узоқ яшашини эшитиб, ундан сўрабди: айт-чи, дебди, нима сабабдан сен узоқ яшайсан, менинг эса умрим қисқа? Қузғун жавоб бермабди. Фақат, юр дебди. Улар осмонга кўтарилиб,

узоқ учишибди. Дарёлар, мевалар ғарқ пишган боғлар, жаннати жониворлар юрган ўрмонлардан учиб ўтиб, бир чўли биёбонга келишибди. Бургут ерда ҳеч зоғ кўрмабди. Тақир чўл. Бирдан қузғун пастга шўнғибди ва қўланса ҳид тарқатиб ўлиб ётган бир хўтик устига қўнибди. Е, дебди у бургутга. Менинг умрим шундай таом билан узун. Бургут чўқибди, еёлмабди ва қузғунга дебди: уч юз йил ўлакса еб яшагандан, ўттизда ҳалол ҳалқум билан ўлган яхши.

Келдиев. Бургут шунақа кам яшаркан-да.

Каримов. Келдиев... Келдиев... Маъносига яхши тушунмабсиз. Мен бошқа нарсани айтмоқчи эдим.

Келдиев. Қулоғим сизда, Саид Маҳмудович!

Каримов. Бургут ҳалқумини ҳалол тутгани учун ўттиз йил яшайди. Одам бургут эмас. Одам учун ҳалол ҳалқум — ҳаётда биронта из қолдириш.

Келдиев. Тушундим, Саид Маҳмудович, тушундим. Сен ҳам биронта из қолдир, демоқчисиз.

Каримов. Нолни биласизми?

Келдиев. Ноль? Ноль, Саид Маҳмудович, ҳеч вақо, ҳеч нима. Нима эди?

Каримов. Тўғри, ноль — ҳеч нима. Ҳаётингизни, Келдиев, ана шу ҳеч нимадан, нолдан бошланг. Мен шундай қилмоқчиман. Бирор гуноҳ қилган одам ҳаётини бир-икки марта шу нолдан бошлаши керак. Тушундингизми, Келдиев?

Келдиев. Тушунганда қандоқ. Ноль деганингиз ҳалиги... Қамоқ бўлса керак?

Каримов. Тўғри топдингиз. Мени ўттиз йилдан бери бир нарса қийнаб келади. Ҳар кун шуни ўйлайман. Сиз жуда бўлмаганда бир кунни ўтмишингизга бағишланг. Бир кун етмиш-саксон йиллик киши умрида — сиз юзга киришингиз ҳам мумкин — бир дақиқа деган гап! Шу бир дақиқа бошингизни қўлингизга олиб, қандай яшадим, нима учун яшадим деб ўйланг. Фақат фойда қиласиз. Яшашдан мақсад, фақат яшаш эмас. Ҳаётда бирон яхши из қолдириш. Ахир биз одамиз, одам!

Кета бошлайди.

Келдиев. Қаёққа, Саид Маҳмудович! Овқат тайёр!

Каримов кетади, Келдиевнинг хотини киради.

Аёл. Овқатим тайёр. Вой, меҳмонингиз қани? Сизга нима бўлди?

Келдиев. Менга қара, Тухфа, ноль нима?
Аёл. Ноль? Вой, мен қаёқдан билай? Нима эди?
Келдиев. Дард эди! Ноль бу сен. Ҳа, сен қарқу-
ноқ. Мен ҳам нолман. Ноль!

Аёл. Қўйинг шунақа гапларни, сизга ярашмас экан.
Яхшиси, овқатингизни еб олинг.

Келдиев. Йўқол! Тўхта. Обкел. (Хотини кетади.)
Ноль... Ноль... наҳотки комиссия бўлса?

* * *

Майдон. Тун. Қоровул чол йўлкаларни супурыпти. Қаримов пайдо бўлади. Чол чекмоқчи бўлиб гугурт қидиради ва Қаримовни кўриб қолади.

Чол. Ука, гугуртингиз йўқми? Будкамда қолдириб-
ман.

Қаримов. Тамом бўпти.

Чол. Аттанг. Ҳа, майли, бирпас шу савилни чекма-
сам ўлмасман. Илгари чекмасдим. Урушда ўрганганман.
Бир пиёла чой ичинг, ука. Эрталабки муштан қайтма,
деган гап бор. (Термосдан чой қуйиб узатади.) Уғлим,
ярим кечада нима қилиб юрибсиз?

Қаримов. Ўзим шундай.

Чол. Ўзим шундай... Ҳеч ким, ука, ярим кечада ўзи
шундай юрмайди. Уч тоифа одам кечаси юради. Би-
ринчиси, ошиқ-маъшуқлар, юраги ҳапқириб кетавера-
ди-да, бир-бирини кўрмаса. Иккинчи тоифа — ҳукумат
ишидаги одамлар. Учинчи тоифа — нотинч одамлар, ка-
саллар, гуноҳқорлар, ёзувчилар, хотини билан уриш-
ганлар. Ҳар хил нарса ихтиро қиладиганлар.

Қаримов. Яна бир тоифа одам эсингиздан чиқди.
Ўғрилар.

Чол. Ўғрилар одаммиди? Улар ҳисобга қўшилмайди.

Қаримов. Хўш, мени қайси тоифага киритасиз?

Чол. Сизними? Сиз, бирор ихтирочи ёки ёзувчи бўл-
сангиз керак, топдимми?

Қаримов. Бир ҳисобда ҳақсиз. Чиндан ҳам ихти-
рочига ўхшайман.

Чол. Нима ихтиро қилмоқчисиз, ука? Билсам бў-
ладими?

Қаримов. Нима десам экан?.. Инсон.

Чол. Инсон? Э-ҳа, ҳалиги машина. Одамга ўхша-
ган машина. Неварам ҳам шунақа одам ясаган. Бундай
электрга тикса юриб кетади.

Қаримов. Сиз Роботни айтяпсиз. Йўқ, отахон.

Мен чинакам инсон ихтиро қилмоқчиман. Ҳазимни! Ота-хон, сиз бирон кун, инсонни инсон қиладиган нарса нима деб ўйлаганмисиз?

Ч о л. Ҳйлаганман. Қўп ўйлаганман. Госпиталда ётганимда ўйлаганман. Хотинимни ўз қўлим билан кўмганимда ўйлаганман. Ҳаётдан нолимайман. Мана мен кўча супураман. Шундан оладиган моянага муҳтож эмасман. Пенсиям етиб-ортади. Мен супурган кўчалардан сизга ўхшаган азаматлар ўтганда баҳридили очилса, кийимларига гард қўнмаса, дейман. Йўлдош ота айтгандай, ўтган кунингни унутма, кийган чоригингни қуритма. Инсонни инсон қиладиган нарса унинг ўтмиши. Ҳғлимга, кечаги кунингни унутма, дейман, доим, кечаги кунини унутган одамнинг эртаси бўлмайди, дейман. Эртаси йўқ одамдан бўлса ҳеч қандай наф йўқ. Уни боридан йўғи яхши. Сезиб турибман, хафа кўринасиз. Ойни ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ бўлади, дейдилар. Лекин хафа вақтингизда ёлғиз қолманг, ўғлим. Одамлар орасида бўлинг. Одамни тафтини одам кўтаради. Таниш-билиш, дўсту биродар, ўғлим.

Кетади.

Қ а р и м о в. Таниш-билиш. Дўсти биродар!.. Муродми! Дўстларингизни олдига боринг? Дўст... Мурод... Агар у ҳамма гапни билганда, менга дўст бўлиб қолармикан? Мурод.

У оҳиста майдондан чиқиб кетади.

П а р д а

ТҲРТИНЧИ ҚҲРИНИШ

Ҳанневнинг уйи. Кабинет. Мурод гилам устида ётиб олиб қандайдир чертёжларни кўряпти. О н а с и киради.

Ш а р и ф а о п а. Болам, соат беш ярим бўлди, тонг отяпти. Сен ҳалиям ухламадингми? Чой қуйиб берайми?

Ҳ а н и е в. Раҳмат, ойи.

Ш а р и ф а о п а. Бунақада ётиб қоласан. Рангинга қара. Кўкариб кетибди. Эрталаб бозорга борсам, Парпихўжа чақириб қолди.

Ҳ а н и е в. Қим?..

Ш а р и ф а о п а. Парпихўжа.

Ғ а н и е в. Ким у?

Ш а р и ф а о п а. Вой, Парпихўжани билмайсанми? Тоғаннинг олдинги хотинининг укаси. Бирам мулойим, бирам мулойим. Юзидан кулги аримайди сира. Ковоғидан қор ёғилиб турмайди, баъзиларга ўхшаб. Доим икки қўли кўксиди. Шу чақириб қолди. Янги гўшт келди, обкетинг деди. Бордим. Шундоқ билқиллаб турган сонидан қирқиб берди. У гўшт қирқяпти-ю, кўзим гўшт-дамас, унда. Қип-қизил мағиздек. Тарвуздек қорин ҳам қўйибди. Бирам ҳавасим келди! Бирам ҳавасим келди! Бўлмасам ким, битта рубшик!

Ғ а н и е в. Ойи, мен ишляяпман.

Ш а р и ф а о п а. Ана шу-да, сенга гап ёқмайди. Балки менинг гапим ёқмас. Бошқа гапирадиган одам бўлмагандан кейин бу уйда, мен гапираман-да! Ёқсайм-ёқмасам эшитишга мажбурсан. Майли оз қолди. Ҳали-замон мендан қутулиб қоларсан. Боя юрагимни яна санчиқ тутди. Нафас оламан дейман, нафас ўлгур чиқмайди.

Ғ а н и е в. Дори ичдингизми? Олиб келиб қўйгандим-ку!

Ш а р и ф а о п а. Сени деб ичдим. Ўлиб қолсам нима қиласан? Овқатингни ким қилади? Кечаси туриб, кўрпани ким тузатади? Ким кийим-кечагингни ювади? Шуларни ўйласам, юрагимни баттар санчиқ тутди.

Ғ а н и е в. Ундай деманг, ойи. Сиз ҳали узоқ яшайсиз. Яна курортга юбораман.

Ш а р и ф а о п а. Бормайман иккинчи курорт-пурортингга. Зерикиб ўлади одам. Ҳаммаёқда ёшлар. Битта ўзим олақарғадек нима қиламан уларнинг ичида? Кейин, нима, ўша ёқдан ўлигим келсинми?

Ғ а н и е в. Қўйсангиз-чи, ойи.

Ш а р и ф а о п а. Ҳа, ёқмади дейман-а, ёқмади. Мен қандоқ қилиб сенга ёқадиган гап топардим! Ота-она яхши гапирсаям, ёмон гапирсаям насиҳат. Насиҳат бизнинг замонда кимга ёқарди? Осима хонумни болалар кўриб қолишса, бир маҳалла наридан юришади. Мактабда етмагандек, кўчада ҳам насиҳат қилади, деб кўрқинишади-да! Сен кўрқма. Сен кўрқадиган гапларим ичимда ётибди. Қулфлаб ташланганман.

Ғ а н и е в. Қанақа гаплар экан, ўша қулфлоглиқ гапларингиз?

Ш а р и ф а о п а. Айтганим билан кошки қулоқ солсанг!..

Ғ а н и е в. Мендақа ўғилни топиб бўпсиз, ойи. Ичма-

сам, юрмасам. Вақтида кетиб, вақтида келсам! Яна нима дейсиз?

Ш а р и ф а о п а. Шу ўтиришингдан кўра ичганинг, юрганинг маъқул эди менга. Биттаси этагингга ёпишиб келармиди ўшанда.

Ғ а н и е в. Яна эски гапни бошладингизми?

Ш а р и ф а о п а. Бошламай қандоқ қилай? Эртан борми-йўқми, худо биледи. Кўзим ёруғида келин туширсам дейман-да. Ўзинг олиб келишингга энди ишонмайман. Эргашиб келадиганига кўзим тўрт. Сўппайиб келиб, сўппайиб кетишингдан нима фойда? Отангни арвоҳи учуноқ хотин олишинг керак.

К а р и м о в киради.

К а р и м о в. Мумкинми?

Ш а р и ф а о п а. Вой, Саиджон, ўғлим, келинг, келинг. Эсон-омон юрибсизми?

К а р и м о в. Ўзингиз тинчмисиз? Бақувватмисиз? Шу кўчадан ўтиб кетаётувдим, бир кириб кетай дедим. Кеч бўлса ҳам.

Ш а р и ф а о п а. Жуда яхши қилибсиз-да, айланай. Қани, сўрига чиқинг, мен ҳозир...

К а р и м о в. Уринманг, она. Ҳеч нарса керак эмас.

Ш а р и ф а о п а. Керакмаси борми, айланай. (Кетади).

К а р и м о в. Чакки қилдимми кириб?

Ғ а н и е в. Нега? Жуда яхши қилдинг. Қани, ўтир.

К а р и м о в. Иш ўз йўлига, дўстлигимиз ўз йўлига. Шундай ҳисоблайман мен.

Ғ а н и е в. Менга айтяпсанми бунини?

К а р и м о в. Биламан, сен ҳам шундай ҳисоблайсан. Шунчаки айтдим қўйдим-да. Лекин заводга комиссия сенинг шикоятинг билан келаётганини эшитиб...

Ғ а н и е в. ... Ҳайрон бўлдинг. Мен у хатдаги ҳар бир сўзимга партбилетим билан жавоб бераман.

К а р и м о в. Номенклатурада нима кўрсатилган бўлса, шуни ишлаб чиқариш керак, бошқа нарса керак эмас. Шундай демоқчимисан?

Ғ а н и е в. Ақлли одамсан, Саид. Саволнинг кераги йўқ.

К а р и м о в. Йўқ, керак. Яна бир марта ҳақлигимни исботлаш учун керак. Партия чақириви мен учун муқаддас қонуни. Партия халқнинг маиший ҳаётини яхшилашлик, деди. Мамлакатдаги барча корхоналар бу

чақириқни қабул қилишди. Нега мен қараб туришим керак? Нима учун халққа керак нарсаларни бермаслигим керак? Кастрюлками? Марҳамат, қилдик. Ёмон чиқмади. Халқ хурсанд бўлди. Партия раҳмат деди. Қозон, нон товоқми? Марҳамат, буларни ҳам қилдик. Қиламиз.

Ғаниев. Кабел-чи?

Қаримов. Пандаги кабель ишлаб чиқариляпти. Буни ҳамма билади. Наҳотки бош инженер билмаса?

Ғаниев. Билади. Лекин гап кабелларнинг сифати ҳақида кетяпти. Биз кастрюлка ва бошқа бало-батталарни деб, асосий ишимизни унутиб қўйяпмиз. Мамлакатга узоқ йилларга чидайдиган 100—150 миллиметрлик кабеллар керак. Нью-Йорк билан Лондон орасидаги океан остидан ўтган кабель камида йигирма йилга чидар экан. Буни ўзинг ҳам яхши биласан. Аммо бундай кабелларни ишлаб чиқариш вақт талаб қилади, план бажарилмай қолиши мумкин. Сен шундан қўрқасан. Шунинг учун асосий иш қолиб, кастрюлкага ўзингни уряпсан. Бап маҳсулотнинг умумий ҳажмида эмас, ассортиментда-ку, ахир? Бу аҳволда бошқа заводлар биздан ўзиб кетади, агар ўзиб кетмаган бўлса... Кейин, барибир, бир кунмас-бир кун сир фош бўлади.

Қаримов. Шунинг учун, ўзим эпчиллик қилиб қўя қолай, дебсан-да?

Ғаниев. Эпчиллик қилиб нима орттираман?

Қаримов. Буни ўзинг яхши биласан.

Ғаниев. Биламан. Хат ёзаётганимдаёқ билганман. Сендан ажраламан. Ҳа, ҳа, ўзингни соддаликка солма. Сен энди мени душманинг деб ҳисоблайсан. Анави Келдиевга ўхшаганлар мени ёқтирмай қўяди. Эпчиллик қилиб орттирадиганим ана шулар. Айтгандай, яна битта орттирадиганим қолиб кетибди Амал. Агар ўзим бош инженерликни бўшатиб бермасам, сен бўшатасан. Албатта, дарров эмас. Шов-шув босилгач. Эҳ, Саид, Саид... Ким айтади сени уруш кўрган деб? Ахир, билсанг, хатда ёзилган камчилик, хатоларга мен ҳам шерикман-ку? Фарқ шундаки, мен шу хато, камчиликларни сездим, олдини олишни ўйлаяпман, сен бўлсанг...

Қаримов. Мени бўлса хаёлим кастрюлкада... Ва сени ишдан бўшатишда. Шундайми?

Ғаниев. Сен яхши директорсан. Мен хатда такорлаганман буни. Лекин битта хатонг бор. Сен яхшига ҳам, ёмонга ҳам бир хил қарайсан.

Қаримов. Балки сен ҳақдирсан. Мен буни бу-

гун Келдиевникига борганда билдим. Ке қўй, шу гапларни. Учрашув яхши ўтдими?

Ғ а н и е в. Қайси учрашув? Ҳа, ветеранлар биланми? Жуда яхши ўтди. Урушни эсдан чиқариш гуноҳ. Болалар ҳам билишлари керак. Фақат сен кетиб қолиб, ҳаммани хижолат қилиб қўйдинг. Нега кетиб қолдинг?

Қ а р и м о в. Гапиролмадим. Шунча йил ўтиб кетибди-ю, мен учун уруш кеча тугагандек. Бутун даҳшати, азоби билан кўз олдимда турибди. Сўзга чиқдингми?

Ғ а н и е в. Ҳа, ўша сўнгги жанги гапириб бердим.

Қ а р и м о в. Яна гапириб бер. Бутун тафсилоти билан.

Ғ а н и е в. Биласан-ку?

Қ а р и м о в. Илтимос. Гапириб бер. Биламан, оғир. Лекин гапир.

Ғ а н и е в. Ихтиёринг. Немисларнинг ҳужуми кун бўйи тинмади. Неъматов, кейин мен. Ёнимизда ким бор, ким йўқ — билмаймиз. Рота билан ҳеч қандай алоқа йўқ. Одам юборгани истамадим. Дарров ўрни билинади. Кун ботай деганда душман яна ҳужумга ўтди. Йигирмата «Тигр» кўринди олдинда. Нима қилиш керак? Ёрдам келишига ҳеч қандай умид йўқ. Ҳаммамиз сўнгги жангга кираётганимизни, сўнгги кун яшаётганимизни тушундик. Қучоқлашиб, хайрлашдик. Окопга яқинлашаётган танкларнинг биринчисини мен танладим. Гранатани олиб окопдан чиқдим. Лекин отишга улгуролмадим. Танкдан ўқ узилди. Йиқилдим. Ҳали-ҳали эсимда. «Батька»—ефрейтор Соловейкони биз шундай дердик. Мени сургаб окопга олиб тушди. Мени қўйинглар, танкларга қаранглар, деганимни биламан. Ўзимга келиб кўзимни очганимда ўрмонда ётибман. Тепамда немислар. Кейин, кейин биласан, асирлик. Дахау... Асирлик азоби, асирлик ташвишлари. Концлагерда юздан ошиқ миллат вакиллари бор эди. Поляклар, словаклар, голландлар, французлар... Мен бир болгар антифашисти билан яқин бўлиб қолдим. Ҳозир тирик, хат ёзишиб тураман. Кичкинагина, жиккаккина одам. Лагерда очликдан эти суягига ёпишиб худди ўн яшар боладек бўлиб қолганди. Лекин кўзида ўт чақнарди. Мен унга иккита келадиган одам, жоним ҳиқилдоғимга келиб, ўлимимга рози бўлган пайтларим бўларди. У доим тетик эди. Менга доим умид, умид, дерди. Умидини йўқотган одам мурда, дерди. Ҳар бир одам ҳар куни биронта умид, биронта режа билан уйғонади. Шу режаси, шу умиди яхши бир

қўшиқдек унга қувват бағишлайди, кўнглини ёритади. Менинг дардим, умидим улар. Уша мен билан жанг қилганлар, улар билан бирга уйғонаман. Улар билан бирга уйдан чиқаман, бирга ишлайман. Улар эришолмаган орзуга тириклар эришсин, тирикларнинг бугуни— келажаги, тинч, бахтли бўлсин дейман. Биз учун қурбон бўлганлар хотирасига лойиқ бўлайлик, дейман. Олти ўғлидан ажраган Сорокин отани эслаганимда, ўттиз йилдан бери ўғлининг қайтишига умидвор бўлиб, сочлари қордек оқарган Неъматовнинг онасини кўрганимда, ўша фақат ўзини ўйлаган, Келдиевга ўхшаганлардан нафратланаман. Министрга ёзган хатим учун мендан хафа бўлдинг. Гўё сен ҳақсану мен ноҳақ. Афсуски, бундай эмас. Обрў кетидан қувиб, яхшига ҳам, ёмонга ҳам баробар яхшилик қилиб яшаш мумкин эмас. Бу фақат шахсиятпараст, ўзини ўйлаган, ўзининг тинчлигини кўзлаган одамларнинг иши. Биз ўзимиз учун яшамаяпмиз. Уша биз учун, бизнинг келажагимиз, бугунимиз деб қурбон бўлганлар учун яшаяпмиз. Улар оз эмас. Йигирма миллион, йигирма миллион юрак, йигирма миллион Гастелло, Собир Раҳимов. Улар биздан розими? Қандай яшаётганимиз, ишлаётганимиздан кўнгли тўқми? Шу ҳақда бир кун, жуда бўлмаганда, бир дақиқа ўйлаш керак. Ҳар биримиз, ҳар бир одам. Чунки ҳар биримизда ана шу йигирма миллион кишининг юраги уряпти. Ҳар кеча, ҳар кундуз. Ҳали бу кўпни кўрган ерда кўзга кўринмайдиган, ушлаб бўлмайдиган гувоҳлар бор. Мингта яхшининг ичида кимдир биров бировни арзимаган нарсада алдайди. Кимдир биров бировни меҳнат билан топган тийинини уриб қолади. Кимдир биров, ўзининг бир кунлик роҳатини ўйлаб, кимнингдир оиласини бузади ва уни бир неча йилга ё бир умрга, ишдан чиқаради. Кимдир биров, арзимаган нарсада дағаллик қилиб кимнингдир ҳаётга ишончини ўғирлайди. Агар шуларнинг ҳаммаси кечга бориб сарҳисоб қилинса, тепа сочинг тикка бўлиб кетади. Шунақалар бизда ҳам бор. Биттаси анави Келдиев, сен бўлсанг унинг бошини силаб юрибсан. Уткинчи обрўнинг кетига тушгансан. Бу обрў елкангдаги гард, пуф деса тушиб кетади. Из ҳам қолдирмайди. Чинакам обрў эртани ўйлаган одамда. Эртаси бугундан яхши бўлади деб умид қилган одамда. Кеча бутун республикамизда кабель заводи иккита эди. Бугун тўртта, эртага бешта ё ўнга бўлиши аниқ!

Агар булар омон қолишганда, ким билади, ким бўлишарди. Директорми, инженерми, ишчими? Лекин бир нарса ни яхши биламан, улар чинакам инсон бўлишарди. Ҳақгўй, булоқ сувидай соф, мард бўлишарди. Соловейко, Сорокин, Эгуриди, Неъматов.

Ғаниев уларнинг исмини эслаши билан улар, ўша ҳалок бўлган солдатлар саҳнада пайдо бўлади.

Каримов. Булар омон қолиши мумкин эди.

Ғаниев. Ҳа, лекин уруш қурбонсиз бўлмайди. Шу билан мен ўзимга тасалли бераман. Одамзод қизиқ. Баъзан одамнинг қадрини у оламдан ўтгандан кейин биламиз. Ачинамиз, кўз ёш қиламиз.

Каримов. Барибир улар омон қолиши мумкин эди. Эсингда бўлса ўша, охири жангда алоқа узилиб қолган эди. Кейин сизларга янги позицияга ўтиш ҳақидаги буйруқни олиб бориш учун алоқачи юборилган эди. Лекин у бормаган. Қўрқоқлик қилган.

Ғаниев. Нималар деясан? Ахир бу даҳшат-ку?!

Каримов. Ҳа, ҳа, у қўрқоқлик қилиб бормаган!

Ғаниев. Демак, менинг асир тушишимга, дўстларимнинг ҳалок бўлишига ўша қўрқоқ алоқачи сабаб бўлган экан-да?

Каримов. Ҳа, ҳа...

Ғаниев. У ҳозир тирикми?

Каримов. Тирик. *(Каримов кетади.)*

Ғаниев. Саид! Саид! Саид, қаёққа? Тўхта!

Ғаниев Каримовнинг орқасидан чиқиб кетади.

* * *

Саҳнада ўлик солдатлар. Улар саҳна зиҳига келиб ўлтиришади.

Сорокин. Йигитлар. Курск остонасидаги ғалаба-мизга мана бугун ўттиз йил тўлди. Табриклайман, Батько!

Батько. Раҳмат.

Сорокин. Табриклайман, йигитлар.

Мансур. Сени ҳам, Ваня! Ўттиз йил... Ҳозир мен эллик иккига кирган бўлардим.

Эгуриди. Мен эса буларнинг ичида энг ёши эдим. Қирқ саккизга кирдим.

Сорокин. Меники ҳар доим тўппа-тўғри — эллик. Батько, сен-чи?

Б а т ь к о. Мен эллик олтига кирган бўлардим. Уғ-
лим ўттиз бирга кирди.

С о р о к и н. Биз ҳар доим сиз билан биргамиз.

Б а т ь к о. Биз доим сизларни ўйлаймиз.

М а н с у р. Биз ҳамиша сизнинг ёдингиздамиз.

К а р и м о в кириб келади ва солдатларга бирма-бир тикилади.

К а р и м о в. Батько?

С о л о в е й к о. Ҳа, Батько. Ефрейтор Платон Соло-
вейко.

К а р и м о в. Ваня?

С о р о к и н. Ҳа, солдат Иван Сорокин.

К а р и м о в. Эгуриди?

Э г у р и д и. Солдат Серго Эгуриди.

К а р и м о в. Мансур?

М а н с у р. Солдат Мансур Неъматов.

К а р и м о в. Мансур Неъматов... Танидим, Мурод
суратингизни кўрсатган эди. Яна келдингизми?

С о л о в е й к о. Адашяпсан. Биз биринчи марта кел-
дик.

К а р и м о в. Йўқ, сизлар ҳар куни келасизлар. Ут-
тиз йилдан бери ҳар куни. Ўнгимда ҳам, тушимда ҳам.
Йигитлар, ўлишингизни истамаган эдим. Инсон инсон-
га ўлим тиламайди. Умр тилайди. Шундай бўлишини,
умр бўйи азоб чекиб ўтишимни хаёлимга ҳам келтир-
маган эдим.

С о л о в е й к о. Аммо шундай бўлди. Биз ўликмиз.

Э г у р и д и. Сен эса тириксан. Яшаяпсан.

С о л о в е й к о. Мен деҳқон эдим. Бутун авлод-аждо-
дим деҳқон ўтган. Дон сепиб, дон ўрган. Баҳорда янги
ҳайдалган ернинг ҳидини туйганмисиз? Ундан ҳаёт ҳиди
келади. Шу ҳидни соғиндим. Урушга кетганимдан бери,
тезроқ уруш тугаса, юртимга қайтсам, ҳовучимга шу
янги ҳайдалган иссиқ тупроқдан олиб тўйиб-тўйиб ҳид-
ласам, кейин ўлсам майли, дердим.

Э г у р и д и. Қишлоғимизда мени Шалапин дейишар-
ди. Яхши овозим бор эди. Урушга консерваториянинг
биринчи курсидан кетдим. Уйда ёлғиз онам қолди.
Ҳозир у йўқ. Менинг дардимда ўлиб кетди. Қўшиқ,
қуй мен учун ҳаёт эди. Москвада, Катта театр саҳна-
сида бир марта бўлса ҳам куйлашни орзу қилардим!
Орзуим ушалмади. Сен эса тириксан. Ҳар куни эр-
талаб қуёшни кўрасан.

М а н с у р. Мен эса ойимнинг яккаю ёлғиз ўғли эдим.
Урушга кетаётганимда ойим, насибанг шу ердан узил-

масин, деб менга нон тишлатиб, уйнимизни тўрига илиб қўйган эдилар. Биламан, оймнинг кўзлари йўлимда. Ўғлим тирик, у қайтади дейдилар. Мен эса қайтмайман. Уни юпата олмайман.

Сорокин. Биз олти ўғил эдик. Ҳаммамиз отамиз ёнида ўрмончилик қилардик. Мен кенжа ўғли эдим. Эрка ўғил эдим. Кун бўйи қушлар, олмахон, типратиконлар билан ўйнардим. Болалигимдан менга, ҳайвонларга озор бермасликни уқдиришган. Мен ҳайвонларга озор бермадим. Лекин урушда одам ўлдирдим. Мактабни тугатганимда уруш бошланди. Олти ака-ука ҳаммамиз фронтга жўнадик. Бир йил ичида бешала акамдан ажрадим. Мен ўлмаслик учун ўлим билан роса олишдим. Мени ўлим Қурскада кутиб турган экан. Лекин мен ўламан деб ўйламаган эдим. Бир уйдан беш қурбон етади, деб ўйлаган эдим. Энди билсам, мен ва дўстларимнинг ўлимига сен сабабчи экансан. Ушанда иккинчи позицияга ўтишимиз ҳақидаги буйруқни етказганимда, балки биз тирик қолардик.

Мансур. Ҳа, ҳаммамиз тирик қолардик.

Сорокин. Ўттиз йилдан бери ҳар кун нечага кирганимни санайман. Роппа-роса эликка кирдим. Бу ёш йигит кишининг энг етилган, ақлга, кучга тўлган пайти. Қани шу ёшим?

Каримов. Йигитлар, мен... мен... ўшанда бостириб келаётган танкларни кўриб, беихтиёр тўхтаб қолдим. Мен бир дақиқа қўрқоқлик қилдим. Бир дақиқа! Шу вақт хато қилаётганимни сезиб олдинга интилдим. Тушуняпсизми, олдинга интилдим. Афсуски, ёнимда снаряд портлади. Ҳушимдан кетдим.

Сорокин. Мана шу бир дақиқа бизнинг тақдиримизни ҳал қилган экан.

Мансур. Агар сен ўшанда қўрқоқлик қилмай, биз томонга интилганимда, снаряд ёнингда эмас, орқангда портлаган бўларди. Сен эса буйруқни бизга етказган бўлардинг.

Каримов. Мен сизларни ҳалок бўлгансизлар, деб ўйладим.

Соловейко. Биз эса тирик эдик. Ҳали ҳаммамизнинг қўлимизда биттадан гранатамиз бор эди.

Каримов. Ҳа, ҳа. Буни кейин билдим. Мурод айтиб берди. Лекин барибир олдингизга боришим, ўз кўзим билан кўришим керак эди.

Соловейко. Сен бормадинг. Қўрқдинг. Ҳатто буйруқни бажармаганимни ҳам айтмадинг.

Каримов. Айтмоқчи эдим. Госпиталда полковник Поздняковга хат ёздим. Лекин жўнатмадим. Чунки ўша жангда полк командирининг ўзи ҳам ҳалок бўлган экан. Сирим дилимда қолди. Кейин эса...

Соловейко. ... кейин, яна қўрқдинг.

Каримов. Йўқ, қўрққаним йўқ. Кейин, фақат фойдасиз деб ўйладим. Лекин бекорга шундай ўйлаган эканман. Тинчлигимни йўқотдим. Айниқса, Мурод қайтиб келгандан кейин.

Соловейко. Тўғри. Сени ҳеч ким ҳеч нарсада айблай олмайди.

Каримов. Ҳа, ҳеч ким мени айбламайди. Лекин ўзим-чи? Мен ўзимни ўзим айблайман. Ўттиз йилдан бери! Ўша гуноҳимни ювиш учун битта Ғаниевга эмас, ҳаммага яхшилик қилиб келяпман. Шу билан таскин топмоқчи эдим. Бўлмапти. Ўшанда сизлар қолиб, мен ўлиб кетганим яхши эди. Шунда тинч бўлардим. Жуда бўлмаганда гўримда.

Соловейко. Ишонсанми ўзинг шунга?

Каримов. Ишонмасам, гапирмасдим.

Мансур. Гуноҳини ювадиган одам, гуноҳини сир тутмайди.

Каримов. Сен ҳақсан, Мансур. Гуноҳини ювадиган одам, гуноҳини сир тутмайди.

Соловейко. Сен бизларни ўлимга ачинапти, деб ўйлама.

Учалови. Йўқ, биз ачинмаймиз!

Соловейко. Чунки бизнинг ўлимимиз зориқиб кутилган ғалабани бир дақиқага бўлса ҳам, тезлаштирди.

Каримов. Йигитлар, сизлар бахтлисизлар. Ҳар баҳор одамлар сизларни зиёрат қилади. Қабрингизга гулчамбарлар қўяди. Чунки, сиз қаҳрамонсиз.

Эгуриди. Ҳа, биз қаҳрамонмиз.

Солдатлар кетишади, Каримов ёлғиз қолади.

Каримов. Тонг отяпти!.. Улар кетишди. Лекин биламан, яна келишади. Келишади.

Мурод пайдо бўлади.

Ғаниев. Нега кетиб қолдинг, Саид?

Каримов. Мурод! Шу учрашувимиздан ўттиз йилдан бери қўрқардим. Энди нима бўлса-бўлар. Мурод, ўша алоқачи менман, мен!

Иккала дўст бир-бирига тикилиб қолади.

Парда

1971 йил

Раис. Салом Сулаймон ота, қалай ётиб турдингиз?
Сулаймон ота. Раҳмат.

Галина. Кечаси билан мижжа қоққанлари йўқ.

Раис. Тушунаман. Ота, бизни кечиринг. Қўлимиз калталиқ қилиб қолди. Бу йигитларга ҳали шундай ҳайкал қурайликки, ҳамма ҳайрон қолсин.

Сулаймон ота. Биламан. Лекин мен бошқа сабаб билан сизларни бу ерга келишингларни илтимос қилдим. Биз Галя билан... Галина, яхшиси ўқиб бер. *(Галина хола чўнтагидан қоғоз олиб ўқий бошлайди.)*

Галина. «Биз, Нуъмонжон Назаров ва унинг урта жанговар дўсти, қабримиз ёнидаги мактаб қурилишига икки юзи кам ўн минг сўм беришга қарор қилдик. Унда ўқийдиган болалар урушни билишмасин, бахтли бўлишсин. Мабодо кимда-ким уруш очиб қолса, биздек ботир бўлишсин.

Нуъмонжон Назаров ва унинг дўстлари».

Сулаймон ота. Мана ўша пул. Роппа-роса икки юзи кам ўн минг *(қийиқчага ўроғлиқ пулни раисга узатади)*. Чинакам одамлар ўлгандан кейин ҳам яхшилик қилади. Булар чинакам одамлар, хатни Галина билан иккаламиз ёздик. Аминман, Нуъмонжон тирик бўлганда шундай қиларди. Унинг дўстлари ҳам, олинг, раис!

Раис. Раҳмат! Раҳмат! Раҳмат, Сулаймон ота. *(Чолни бағрига босади.)*

Сулаймон ота *(Галинага)*. Мана, ишлар битди, Галина. Мен ҳам энди кетай. Битта дилгиром бериб юборсанг. «Ўзбекистон ССР, Заркат қишлоғи. Толзордаги чойхона мудирини Фуломчўлоққа. Менким Сулаймон Йўлдошев дилгиромни бердим шул мазмундаким, Нуъмонжонни топдим. Уч баҳодир дўсти билан Киев ёнида тинч ётибди. Ҳайкал ўрнатишибди, уларнинг қабри устига. Бутун Украина уларни билар экан. Энди тинчман. Сен ҳам тинч бўл. Неваранг Мамасолига энди жавоб бер, ўқисин. Ўзим ёрдамчинг бўламан. Ёғоч оёғинг билан қийналма. Маъмуржоннинг пластинкасини қўйиб иккаламиз келган-кетганнинг кўнглини оламиз, ошна-оғайнининг ғийбатини қилиб ўтирамиз. Абдуллажонга, мени сўраганларнинг ҳаммасига салом айт. Кўришгунча хайр. Қиёматли дўстинг Сулаймон».

Парда

1974 йил.